

Etika in družba

ORIS PROBLEMA

Dandanes človek niha med staro in novo moralo, staro in novo paradigmo, novo kreativnostjo z možnostjo preživetja in nevarnostjo uničenja. Ni enotnega stališča o tem, v čem je morala utemeljena v filozofiji, sociologiji, ekonomiji, politologiji, aksiologiji, antropologiji. Videti je, da je utemeljena interdisciplinarno. Sistemska artikulacija tega problema presega okvir tega zapisa¹, katerega namen je presoja odnosa med družbeno-sistemskimi in osnovnošolskimi razsežnostmi morale in etike.

Videli bomo, da osnovna šola vključuje tako izobraževalne kot vzgojne razsežnosti družbene morale in individualne etike. Vedno je mogoče reči, da bi jih glede na problematičnost moralnosti/etičnosti odnosov v svetu, ki je problematičnost človeka v 20. stoletju, morda lahko smiselno vključevala več ali drugače, kot jih. Celostno pojmovanje vzgoje je mogoče zasnovati na podlagi sožitja, partnerstva, ljubezni, sodelovanja, miru, svobode, solidarnosti, kooperativnosti, ohranjanja naravnega okolja, kakovosti življenja, kulturnega bogastva, legitimnega pluralizma interesov, komunikativnosti, spontane samorganiziranosti, samoizraznosti, empatičnega znanja. Teh elementov sožitja pa ljudomrzniški materializem newtonske paradigme ni mogel razviti. V novi holistični paradigmi naj

¹ *Sistemska vprašanja etike/morale so povezana z zgodovinskimi in narobe. Tako MacIntyre (1993) koncipira zgodovino etike, da vključuje tudi nove vrednote.*

² O razširjenem idealu pasje zvestobe, s pomočjo katere pse obravnavamo kot ljudi (in narobe), bi težko govorili brez predsodkov. Pasja zvestoba ni samo metafora, temveč je tudi stvarnost.

³ Npr. Lester R. Brown (1993) (et al.): **Zemlja 1993. Poročilo inštituta Worldwatch o prizadevanjih za okolju prijazno družbo.** Bohinj Go-13, Uvajanje Ekoloških programov; **Zemlja 1994.**

bi bile odpravljene dosedanje slabosti, ki so se kazale v izkoriščanju, tekmovalnosti, sebičnosti, enostranske učinkovitosti, neodgovornosti za posledice dejanj, nepriznavanju omejitev spoznanja in delovanja, veri v linearnost napredka, instrumentalizaciji ciljev in materializaciji vrednot.

Celoviti človek je homo humanus, ki integrira telo, dušo in duha. To so tudi sestavine zdravja v širšem pomenu te besede. Človekove potrebe niso samo materialne, temveč tudi socialne in duhovne. V modelu organske celote so vsi deli med seboj povezani. Nastajajo nove vrste vzgoje kot so dialoška mirovna, ekološka vzgoja, kot tudi etične, ekološke in entropične meje ekonomije. Izhodišče šole v civilni družbi ni več človek proti naravi, ampak človek v ekološko čisti naravi. Slovenija je šele na začetku teh procesov.

Če je res, da je najpomembnejši vir etike v sočutju (Scheler: Mitleid) in vživljanju v sočloveka oziroma pri občutku njegove potrebnosti, potem je smiselno govoriti o novi paradigmi, ki ni zgolj racionalna, temveč je tudi drugače racionalna in iracionalna. Novo paradigmo naznanjajo vsakoletna S. O. S. poročila o čedalje hujši ogroženosti Zemlje kot planeta². To naznanja slovo od abstraktne antropocentrične etike k ekocentrični. Že Schweizer je imel razširitev etike za bistven pogoj kulturnega preporoda Evrope. Etika spoštovanja do življenja je v občost razširjena etika ljubezni (Schweizer, 1957: 79). Po njegovi oceni sta bili tako posvetna kot religiozna etika antropocentrični, veljavni le za človeško skupnost, ne pa za celoten svet življenja. Schweizer predvideva, da je mogoče uskladiti vladavino uma nad naravnimi silami z etiko spoštovanja življenja. Bistvo etično-ekološkega konflikta je v utesnjevanju enih oblik življenja na račun drugih (Kirn, 1992: 16) kot spor med vrednotami in normami.

Zaradi instrumentalizacije si človek postavlja pred etično vzgojo ekonomski ali politični interes. Zunanje determinante bi morala šola sprejemati tako, da bi sebi in svojim udeležencem zagotovila vsaj relativno avtonomijo na podlagi izbranih pedagoških orodij in procesov. Če ni medsebojnega razumevanja, zaupanja, zvestobe³ in vživljanja, tudi ne more biti vzgoje, ker ni ustreznega nramnega vira, iz katerega bi izhajala. Fromm jasno pove, da ne more biti produktivnih medsebojnih odnosov na podlagi vrednot imetja. To pomeni, da ni vzgoja produktivna že s tem, ko je povezana z delom. Etična vzgoja pa je dejavna vzgoja.

Človek si doslej ni postavjal tako plehkkih, zmateriaziranih (Bloch: pragmatično-kratkoročnih, Fromm: potrošniških, Morin: zaprto ideoloških) ciljev, kot si jih postavlja danes. Po Šteru (1992) absolutizacija posebnih vrednot vodi do antivrednot in destrukcije. V tem stališču je impliciran odgovor, kakaj vred-

note le v mrežnem kontekstu lahko pomenijo smisel življenja. Tudi delitev na t.i. nižje (D) in višje (B) vrednote ni ustrezna, ker diskriminira višjo, imperialno – kolonizatorsko, univerzalistično kulturo od nižje, lokalne kulture. Resnica je nekje na sredi med njima.

Vprašanje je, ali ne bi kazalo v času, ko bo delo samo eno (in morda ne več glavno) središče zanimanja, bolj smiselno govoriti o teleologiji (svobodnih) dejavnosti in ne več o teleologiji dela kot najvišjega smotra in smisla življenja. Šlo je za delovno etiko, ki se je začela z utopičnimi projekti in se nadaljevala s protestantsko in socialistično prakso dela. Nujnost zadovoljevanja potreb je privedla k potrošniški morali (ali morali za družbo obilja) in k novi narcisoidnosti decentrirane osebnosti z različnimi jazi.

Potreben je stalen napor etičnega razmišljanja in delovanja v družini, osnovni, srednji šoli in v poklicu, če hočemo govoriti o človeku, ki sicer je in ni etično oz. vrednotno bitje, ker je in ni dober in je tudi apatičen. Tudi za etiko v šoli je ključno vprašanje, koliko je lahko družina socializacijsko, vzgojno in etično primarna skupnost, če v njej prevladujeta patriarhalna in denarna morala. Družina je za nas vrednota, čeprav je v krizi. Znanje o etiki ne zadošča za etično ravnanje, potrebna je tudi pogojenost z etičnostjo znanja. Znanost je po intenci etična, kolikor ji gre za profesionalnost, resnico, skromnost, fleksibilnost, javnost in demokratični dialog. Ni pa etična vsaka etabliрана znanost. Zaradi emancipacije od zlorabe znanja za nehumane, nacionalno-državne namene, je treba znanost deetabliirati. Znanost, ki ji gre za eksploatacijo zunanje narave, je racionalno-utilitaristična. Tako sta 'izgubili nedolžnost' ekonomija v politični ekonomiji in ekologija zaradi tržnih zakonitosti.

Polarizacija družbe vodi k dvema moralama: eno za revne, drugo za bogate, eno za neprofitne in drugo za profitne organizacije, eno za slabotne in drugo za močne v smislu hlapčevske in gosposke morale. Etično-humano je neprofitno, toda neprofitno ni nujno humano. Fromm je v svojih delih pokazal, da odnos med imeti in biti bistveno določa kakovost morale, s tem pa tudi kakovost življenja in dela.

Etika dobrega tako rada prehaja v voljo do moči v smislu nasilja, ker človek še ni zavaroval samega sebe pred genocidnimi motivi. Z razvojem nekumulativnih dejavnosti (socialnega dela) si bo družba lahko ustvarjala prostor za etične odnose v smislu dopuščanja volje življenja v ravnotežju z voljo do sistema. Le tedaj bo lahko etični pluralizem razumljen kot oblika kulturnega pluralizma.

Obstaja več vrst morale. Glede na tezo o treh zgodovinskih temeljih Evrope, kot so antika, srednji vek in moderno

razsvetljenje, bi lahko razlikovali tri vrste morale med antično-kozmoцентриčno, srednjeveško katoliško in moderno antropocentrično moralo oziroma v obrnjenem vrstnem redu med delovno, krščansko-religiozno in naravno-ekološko etiko. Postmoderna kot sinteza moderne in postmoderne lahko združuje vse tri dele v novo celoto, ne da bi absolutizirali posebne vrednote in njim prirejene vsebine. Spreminjanje morale v določenem kulturnem okolju je odvisno od

medkulturnih vplivov.

Le v zaprtem okolju, ki odklanja tuje vplive, se ohranja tradicionalna morala in tako v praksi prihaja do absolutizacij, univerzalizacij ali idealizacij. Postmoderna sicer pomeni delno vračanje k tradiciji, vendar je ostajanje v tradicionalizmu z regresivnimi identifikacijami in boji za staro pravdo predmoderno. V odprti demokratični družbi bi bilo treba te skrajnosti odklanjati kot leglo totalitarizma. Bitka za demokracijo in proti njej poteka tudi na področju etike in morale. Različni ljudje imajo različna stališča o etičnih odnosih kot etični dogmatiki, ki ne dvomijo o nji-

Državlanske vzgoje tudi ne smemo zamenjati s socialno vzgojo. Socialna vzgoja dela neposredno za občestvo in nima kot taka neposrednega odnosa do države. Socialna vzgoja za družino, stan, pa je najboljša vaja za državljansko vzgojo, če ju prosmatramo s stališča npravne ideje. Kaj lahko se zgodi, da družina, stanovska zajednica tudi običi z vsemi svojimi člani v sirovem materializmu. V tem slučaju ne more biti življenje v teh zajednicah nobena priprava za državljansko vzgojo, ker se v taki zajednici ne razvijajo nesebično ustvarjajoče sile. Ako pa preveva te zajednice npravna ideja, so najboljša predpriprava za državljansko vzgojo, ker družina predstavlja malo državo in vzbuja v svojih članih vse tiste npravne sile, ki so jim potrebne tudi kot državljanom. Treba je samo, da se članom vcepi vrednota npravne državne ideje, ki ji morajo podrediti nižje vrednote družine, stanu, občine itd. Npravne kvalitete, ki jih ustvarjajo manjše delovne skupnosti, koristijo vsaki večji delovni skupnosti, ki manjšo delovno skupnost obsega. Da, intimni življenski in interesni stiki v malih zajednicah so edina šola za samopremagovanje v večjih delovnih zajednicah. To velja tudi v tem oziru, da državljanska vzgoja kot taka ne izključuje vzgoje za kozmopolita, svetovnega državljana.

hovem obstoju, skeptiki in nihilisti, ki močno dvomijo o veljavnosti moralnih norm ali pa jih sploh zanikajo. Tudi učenci sodijo v te kategorije.

Spori o tem, ali je človek dober ali zloben, se stekajo h kompromisu s tezo, da človek ves čas niha med dobrim in zlim. Svobodni individuum je in ni merilo vse morale in etike. Vse to je odvisno od dednosti, okolja in njegove lastne aktivnosti. Vrednot, kot so mir, svoboda, varnost, blaginja, humano delo, zdravje ljudi in naroda; prijazne in učinkovite

ekonomije itd. ni mogoče doseči brez razvijanja etičnih odnosov. Etika ponovno prodira iz zasebnega življenja, kamor je bila pregnana, v javno.

Danes smo v svetu priče širjenja etičnosti na področja znanosti/znanja, politike in gospodarstva. Pri tem ne gre samo za etiko posameznih policijskih profilov, kot so zdravniki, učitelji, advokati, managerji, temveč za vstop v novo kulturno paradigmo. Etika sama ni 'čarobna paličica' in ne more razrešiti konfliktov, ki nastajajo v družbi, lahko jih pa osmisli s stališča (ne)etičnih odnosov. S preraščanjem obrazcev klasičnega industrializma se začnjenja odpravljati dualizem etičnega v zasebni sferi in neetičnega v javni sferi v smeri integralne etičnosti. Ta proces bo lahko še zelo dolg, če bo sploh kdaj končan.

Dokler je laž, da je vrednota vrednota, je vrednota nevrednota, sama sebi antipodna vrednota in je morala nemorala. Morala je funkcionalna v religioznih ali ateističnih okvirih, ne pa v totalitarno nihilističnih. Podobno kot se je Adorno vprašal, kako je možna vzgoja po Auschwitzu, bi se lahko vprašali tudi glede morale. Po Krausu (Kraus, 1983) gre danes za pravi (*eigentliche*) nihilizem, ki izvira iz večstranskega razočaranja, v nasprotju z zgodovinskim kot svojo predstopnjo v 19. stoletju.

Za Kanta je človek X, ki upravlja regulativne ideje popolnosti. Kant je tudi avtor naravne religije in etike. Človeka je postavil in hkrati omejil z ločnico med svetim in profanim, med religioznim in znanstvenim. Kot je pokazala zgodovina 20. stoletja, je najbolj sporna prav prekoračitev meje v smeri neodgovornega individualizma (narcizem) ali kolektivismu. Kategorični imperativ je ostal nefunkcionalen zaradi absolutnega ločevanja med človekom kot ciljem in kot sredstvom, česar pa industrializacija ne prenese. Praktični um se ni pokazal v čisti obliki in po Marxu v umni zgodovinski obliki. "Smeti" je še vedno podrejeno "moči". Prav ta hobbesovski boj vsakega z vsakim je tudi slabost slovenske tranzicije.

Nenatančno vprašanje je, ali so vrednote kot take priučljive. Vprašati bi se morali konkretno, ali spoštujemo 'tu-bit v svetu' in aktivno sprejemamo 'to tukaj'. Vedno ocenjujemo nekaj ali nekoga 'sedaj in tukaj' po vrednotni lestvici. Ali sploh kdaj oblikujemo in smo oblikovani z vrednotami kot takimi? Učimo se vrednotiti stvari in medsebojne odnose. Morala nastaja z izkustvenim učenjem in oblikovanjem pristojnosti v medosebnih odnosih znotraj različnih kultur, zato se socializira 'jaz na mestu drugega' v smislu generalizacije. Vprašanje je, na kakšnih osnovah – empatičnega znanja, uma, koristi, užitkov oziroma v kateri obliki dobrega se ta generalizacija izvede. Običajno se preveč poudarjata en vir morale

in ena stran človeka, kar kaže na metafizični (najvišja vrednota) in ideološko-monopolni vir morale.

ETIKA V TRANZICIJI

Pri Cankarju se vprašanje morale zastavlja večznačno kot vprašanje odnosa med pohujšanjem in čistim prepričanjem, krivico in kmečko pravico, delovanjem za ali proti narodu. Že Cankar je ugotovil, da gre za nasprotje med predstavniki naroda in moralo, ker merila družbenega napredovanja niso povezana z merili poštenosti, tudi v polpreteklem obdobju moralno-politične neoporečnosti ne. Morda bi to asimetrijo pojasnili z zgodovino treh obdobj: 1. Aristotelovo psihosocialno korelacijo in 2. srednjeveško teocentrično hierarhijo zanika 3. novoveški kapitalizem z vertikalnim barbarstvom. Morala postane problem, ker kapital obrača vsa socialna razmerja na glavo. Zato so tudi učinki (etične) vzgoje bistveno drugačni, ne glede na njihov permissivni ali represivni namen. Še vedno velja, da je šola politika. Bistvena razlika pa je v tem, ali politika pripada šoli ali šola politiki. Politika kulture in socializacije bi že sama morala biti kulturna in socializirana.

Kaj pomeni tranzicija, v kateri se nahajamo? Tranzicija ni samo obdobje hipokrizije 'svinjskih korit in loncev mesa' (izraz Draga Jančarja), obdobje lastninskih prerazdelitev in pogrošnih dobrin, semenj ničevosti babilonskih govoric, afer in kriminala vseh vrst ali vzhodno pregnanstvo od zahodnega raja. Razumeti tranzicijo kot transformacijo pomeni, da jo razumemo v njeni vrednotni revitalizaciji. Morda gre za zdravljenje od naše sporne liberalno-klerikalne preteklosti, ki je značilna za 'ločitev duhov' in kulturni boj.

Tranzicijo spoznavamo po novih strahovih in aferah v stilu kazanja s prstom: 'Poglejte jih, kaj delajo'. Tranzicija 'per negationem' pomeni nadaljevanje heteronomne morale z drugačnimi razmerji ekonomske in politične moči. Nemoralna morala je morala brez sprejemanja tradicije. Morala, ki se omejuje samo na tradicijo, je tradicionalistična. Če so se vrednote v predmoderni dobi izražale v formi nekakšnih kultov prednikov, osebnosti, dela, politike in se v moderni izražajo v obliki menjalne vrednosti, pa se v postmoderni kaže težnja dopuščanja življenja. Pri nas še potekajo procesi modernizacije.

Vir problematičnosti morale v smislu njene a- ali i-moralnosti je industrializacija, na katero se je opiral socialistični sistem kot na nekakšno instrumentalno vrednoto za tekmovanje s kapitalizmom. Industrializacija je z materializacijo

vrednot prerasla socialistični politični sistem. Ostalo pa je sporno, ali Zahod lahko ponudi Vzhodu humano etiko.

V socializmu je šlo za spore med meščansko in socialistično moralo in vzgojo, med politično afirmacijo dela in temelji, ki pogojujejo delo, kot so narava, človekovo znanje in sposobnosti, disciplina, kapital; med posvetnim in svetim, med znanjem in usodno domišljavostjo, med neznosno lahkostjo bivanja in naraščajočo kompleksnostjo nerešenih problemov.

V postsocializmu nastaja nova sinteza morale, religije, ekonomije in ekologije. Privatizacija oblikuje poslovno moralo in nemoralo. Nastaja drugačen 'moral sense' in 'common sense', ki sta zunaj enournih ideoloških shem. Ti trendi se pri nas počasi uveljavljajo. V polpreteklem obdobju je socialistično moralo, ki je bila v bistvu delovna morala, ohranjala komunistična vizija. Odlašanje s privatizacijo vodi k divjim privatizacijam. Čedalje bolj se uveljavljajo tržni odnosi, ne da bi se znotraj in zunaj njih hkrati razvijali tudi etični. Eden izmed kazalcev minimalizacije etičnosti odnosov je naraščanje deviantnih pojavov in gospodarskega kriminala. Lahko rečemo, da – pa ne le v naši družbi – prevladuje heteronomna etika pred avtonomno tudi zaradi prevladovanja heteronomnega dela. Seveda tudi v novi družbi nimamo ene same morale kot je že prej nismo imeli. Naraščanje brezposelnosti in slabo razvita kultura prostega časa pa tudi (kratkoročno gledano) ne moreta biti spodbuda za razvoj avtonomne etike.

Sprememba političnega sistema odpre tudi vprašanje državljske vzgoje, ki izhaja iz določenega razumevanja in interpretacije odnosa etike in politike. Že Platon se je ukvarjal s konstituiranjem odnosa med samostojnim učiteljem, ki etičnostrokovno zastopa svoje izbrane postopke, in pravično državo. Danes bi rekli, da gre za odnos med kontrolo in samokontrolo, disciplino od zunaj in samodisciplino, ekonomsko nujo in svobodo. Vemo, da ta problem ni preprosto rešljiv tudi zaradi neenake moči različnih 'dejavnikov vplivanja' in iz tega izvirajočega nezaupanja. Sklicevanje na krivdo drugih pomeni kopičenje neodgovornih dejanj. Slovenska država je nastajala v konsenzualni evforiji. Njeno vsakdanje delovanje pa za večino pomeni 'streznitev'. Razdvojena slovenska duša ne more postaviti enačaja človeka, uma in države, ki se je pojavil v nemški klasični filozofiji na prehodu 18. v 19. stoletje. Slovenci bi si morali s pametjo prisvajati novo državo. Predlogov za takšno prisvajanje je več:

1. da državljan, ki ve za svoje pravice, zna tudi uveljaviti
2. odpravljanje nezrelosti po lastni krivdi (Kant)
3. racionalna organizacija državnih organov in družbenih institucij
4. razvijati politično kulturo

⁴ *Že bežen pogled nam pokaže, da se izkušnja vesti kot tehtnice moralnega presojanja nahaja v vsakem jeziku določene skupnosti: starogrško **synderesis** - ohranjanje, latinsko **conscientia**, nemško **das Gewissen**, angleško in francosko **conscience** itd.*

5. zastopati stališče, da je avtonomnost državljana pogoj za avtonomnost države.

Slovenci smo ohranili določeno dozo dvoma tudi do lastne države kot smo jo imeli do Avstroogrske in Jugoslavije. Izkušnje za upravljanje z državo smo si pridobili posredno (z opazovanjem in sodelovanjem) pri upravljanju zgodovinsko minulih državnih tvorb. O(b)staja odprto vprašanje, ali smo sposobni vzpostaviti takšen sistem spodbud in sankcij, ki bi omogočal razcvet družbe. Vprašanje stopnje razvitosti določene nacionalne kulture je vprašanje preobrata od posttotalitarizma k postdemokratičnosti. Humanizirati razmere in način življenja. Tak način razmišljanja poznamo Slovenci kot 'literarni humanizem', ki pa še ni preživel. Slovenci nismo samo-identificirana ciljna kategorija: vzgojeni smo razredno, hlapčevsko, butalsko, vojaško, ne pa tako, da bi si sami pomagali. Smo sposobni to vprašanje razumeti kot vprašanje individualne in nacionalne vesti, ne pa zgolj kot objektivno prisilo, ki izhaja iz našega novega položaja v Evropi.

PROBLEM VESTI

Veliko se govori o povečevanju nasilja pri nas, o slabi poslovni in prometni etiki, o samomorilskem ali celo bolnem narodu, premalo pa o slabi vesti. Na pojav slabe vesti (fr. *mauvaise fois*) so opozorili eksistencialisti, zlasti Sartre v smislu neavtentičnega bivanja. Individuum s pomočjo vesti odloča o dobrem in zlu. Brez očitkov vesti o kršitvah tudi ni zastopanja človekovih pravic. Svoboda vesti je pomembna moralna instanca, ignoriranje vesti pa relativizira pomen etike/morale. Zato naj bi pouk etike vključeval pomoč vzgojitelja pri razvoju vesti in odgovornosti. Če vrlina ni le znanje, temveč predvsem prepričanje, potem so vzgojni cilji etike in družbe enako pomembni kot izobraževalni.

Vest je človek poznal že od najstarejših časov, zato nekateri menijo, da je vest glas tradicije. Danes bi človek hotel zaradi udobja civilizacije njen glas utišati. Ker vedno širša manipulacija s simboli pomeni človekovo vedno večjo posredno udeležnost v dogajanju, blede nasprotje med dobrim in zlim, kot da bi bili vsi hkrati rablji in žrtve. Vest tradicionalno razumemo kot notranjo zavest, božji glas, duhovno oko, glas dolžnosti, odgovornosti in vedenja o tem, kar je dobro. Gre za notranji glas v smislu notranje instance moralnega odločanja.

Pojem vesti⁴ je postal večznačen. Najlaže deluje v statičnih hierarhičnih odnosih. V čedalje bolj kompleksnih in formaliziranih in spremenljivih odnosih in izgubljanju občutka

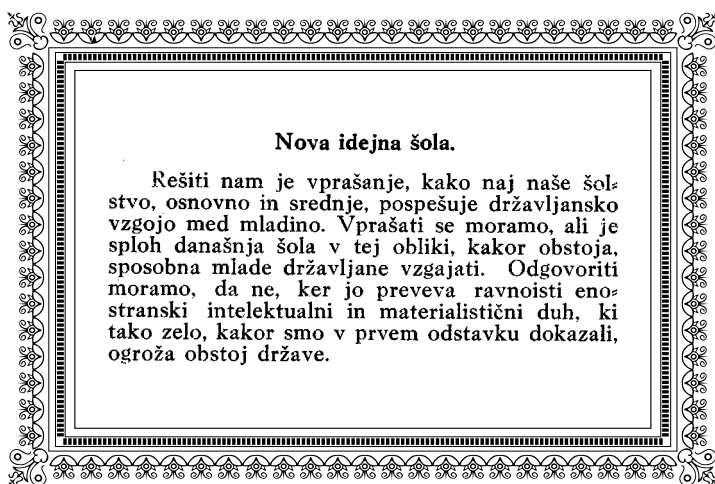
za skupno vest slabo deluje. V tem je tudi razlog, da se o njej malo govori. Ali naj se človek odpove vesti zaradi napredka kot Razkolnikov v romanu Dostojevskega Zločin in kazen? Ta odpoved bi pomenila odpoved svobodi kot možnosti izbire med dobrim in zlim.

Če naj verjamemo starim modrecem, za katere je človek po naravi dober, bi pomenila odpoved vesti izbiro zla. Ne le za Rousseauja, že po bibliji se človek ne rodi svoboden, zato da bi postal suženj. Temeljni problem je, kako ostati svoboden. Za družbeni red so dovolj norme, posameznik pa potrebuje tudi smisel. Sprememba družbenih, tehničnih ali ekonomskih razmerij še ne zagotavlja etičnih odnosov. Zunanje okoliščine, kot so proizvodnja blaga različne kakovosti in cene, lahko posameznika prisilijo, da začne izbirati in se zaveda izbire, ne morejo ga pa prisiliti, da izbere to, kar je zanj najboljše. Prav zato je potrebna etika zaradi kakovosti življenja in obujanje instance vesti zaradi odgovornega ravnanja do narave in do sočloveka.

Vest je za posameznika vsakokratna izpolnitev svojega poklica, naloge. Pogosto posameznik ne ve, ali bo izbral pravi poklic, ker ne zna prisluhniti

notranjemu glasu in ne ve, kaj v resnici je. Kadar posameznik naleti na pritisk zunanjih dejavnikov, ki oporekajo njegovi moralni integraciji, je rezultat 'ugovor vesti', ki ga lahko upošteva ali pa ne. Vest deluje pogojno in brezpogojno ne glede na čustva ugodja in državno zakonodajo. Najbolj značilna drama za problem delovanje vesta je Antigona, ki izbira med božjo in državno voljo.

To pomeni, da se vest ne nanaša le na posamezno lastnost, temveč na človeka kot celoto. Mnogi z vestjo hote ali nehote manipulirajo. Prav zato naj bi najprej starši, potem pa šola otroka učili, kako se moralno presoja. Toda to jim preprečuje 'prometejski sram', da tehnični napredek ni etični napredek, izguba lastnega moralnega prepričanja in prevzemanje odtujenega prepričanja, da je tudi to področje treba

prepustiti strokovnjakom. Tako postane morala psevdoidološki (sistemsko-politični) in psevdoprofesionalni problem. Racionalni instrumentalizem vodi k disperziji morale na področja mediciniranja, psihologiziranja, sociologiziranja, pedagogiziranja in moraliziranja. Reduciranje morale na t.i. objektivne pogoje ali subjektivne dispozicije kaže na njeno krizo, na nemoralno moralo kot na neumni um ali na ne-vzgojene vzgojitelje.

Dvomljiv doseg dihotomne klasifikacije morale je očiten. Slovenci imamo hkrati hlapčevsko in gosposko moralo, ker nočemo zaostajati za razvojem in manirami sedanjih gospodarjev. Ni vnaprej jasno, zakaj ne bi mogli preživeti kot narod gospodarjev, če smo preživeli kot narod hlapcev. Idealistično in utopično je govoriti o 'bodoči moralni ali vzgojni skupnosti', ker se tako odpira kompenzacija sedanjega moralnega in vzgojnega primanjkljaja s presežkom, ki ga poznamo iz taborišč.

Nekdaj priljubljena delitev morale na sebično in nesebično se izgublja, ker sta čisti altruizem in egoizem prej izjemi kot pravilo. Celó v krščanski morali gre v končni posledici za poplačanost. Tudi čiste avtonomne morale ni, ker je posameznik, ki je vsaj malo vertikalno in horizontalno mobilien, izpostavljen različnim kulturnim vplivom lahko le heteronomno avtonomen.

Očitki vesti nastanejo takrat, ko posameznik dela v nasprotju s svojim prepričanjem (samoobtožbe, kazni, sram, depresija, skrb, strah, zavist). Ko se posameznik ne ozira več na moralne sodbe, izgublja vest, prepričanje in identiteto. Izguba vesti je v tem, da se posameznik slepo identificira s kolektivom, stranko, narodom in ideologijo. V totalitarnih režimih dela posameznik le v skladu z najnižjimi oblikami vesti. Koristoljubno merilo vesti, ki ga utrujejo tržni odnosi, je izrazito odvisno od na posledic.

Mamila so navidezne bližnjice do sreče. Če skušamo odpraviti občutek krivde, potrebe po kesanju in pokori, s tem izgubljamó vest in zapademo samovolji. Vest je treba povezati z umom in iskrenostjo, sicer je cilj moč, ki ji služi svoboda. Omejuje nas le strah pred posledicami lastnih dejanj oziroma premočjo drugih. Gre za dopuščanje različnega s prepričanjem, da je to, kar je, vredno življenja. Vest je celosten pojav, zato jo lahko razumemo le tedaj, ko človeka razumemo kot celoto. V eksperimentalnem priročniku 'etika in družba' (1991) je poudarjena dolžnost slehernika, da si vse življenje vzgaja vest.

PROBLEMI ODNOSA MED ETIKO V ŠOLI IN V DRUŽBI

V javnosti še ni bilo razprave o tem, kakšno etiko potrebujemo v šoli. Etika lahko tradicionalno gledano obstaja zaradi različnih ciljev od užitka, ugodja, koristi, ljubezni, miru in sožitja, varstva okolja in do občega dobrega. Cilji pouka etike niso identični s cilji ene od teorij etike, ker pouk etike v osnovni šoli na neekspliciran način združuje ali zavrača različne smeri zaradi posebne družbene morale.

Pozitivni sprejem etike v šolske klopi še ne pomeni afirmacije etike v družbi. Skoraj ni učenca, ki si ne bi želel več pogovorov o medsebojnih odnosih, vendar le, če tudi dobi odgovore na aktualna vprašanja. To pa seveda terjaja individualizacijo pouka. Priročnik za etiko za 7. in 8. razrede osnovnih šol je posodobljen na evropski ravni. Ker je življenje v novi demokraciji precej dinamično, priročnik sam ne more zajeti vsega, kar je trenutno v družbi aktualno. To tudi ne more biti njegov namen. Nekatere šole formalno učijo še po starem učnem načrtu, dejansko pa tudi te ne več. Ime 'etika in družba' kaže, da gre za družboslovni predmet. Obstajajo razmišljanja, da bi se predmet razširil na dve uri na teden v 7. in 8. razredu in da bi se dopolnil s predmetom religija in etika oziroma religija in kultura v srednji šoli. Seveda tudi s tem ne bi mogli rešiti vseh dilem predmeta. Učitelj uresničuje naloge povezovanja individualno – osebne in družbene etike, tako da izhaja iz izkušenj učencev, jih spodbuja k sodelovanju in spraševanju, k samospraševanju vesti in k etični razpravi in presojanju.

Etika ni stvar dednosti – sebičnega gena, temveč socialnega okolja in osebne interaktivnosti. Zato je treba vedeti, kako je mogoča samovzgoja. Pri tem gre za sprejem določenih predpostavk o možnostih:

1. človečnosti človeka (*homo humanus*) in s tem obstoja skupnih, humanih vrednot nasproti odkritemu ali prikritemu antihumanizmu
2. samooblikovalne moči in samosocializacije osebnosti
3. ideala celovite človeške osebnosti
4. dvosmerno transformacijske, ustvarjalne in osvobajajoče moči dela – dejavnost
5. vzgojnih mehanizmov oz. procesov, ki so vpeti v bipolarno strukturo človeka in pogojujejo njegov spopad z lastnimi mejami
6. predvsem pozitivna komunikacijska interakcija odpira in bogati subjekte kot individualne osebnosti.

Razlogi za iskanje in uveljavljanje humanih vrednot⁵ so v tem, da le-te niso dane same po sebi, temveč so kulturno

⁵ Termin vrednota ima veliko pomenov: stališče, preferenca, potreba, dispoziција, valenca, ethos, kulturni obrazec, življenjski stil, ideologija, navada, norma, aspiracija, ideja. Večina definicij je deskriptivnih. Vrednote imajo selektivne kvalitete in so merilo za akcijo. Razlikujemo med objektivističnim (Platonovim) in subjektivističnim pojmovanjem vrednot.

omejene. Svetina (1992) daje predloge, kako bi lahko kulturo dvignili na zavirljivo kakovostno svetovno raven, se pri tem učili na podlagi drugih kultur in tako razvili najboljše.

Etična vzgoja je pomoč za samopomoč razvoju osebnosti posameznika za njegovo samovzgojo za pozitivno samopodobo, samozaupanje, samozavest. Vse to hkrati pomeni tudi

njegovo povratno pomoč drugim. Tisto, kar omogoča nastanek potrebe (glad) po vrednotah, je strah pred praznino, izgubo obstoječih vrednot ali prevlade tujstva. Eksistencialna prizadetost spodbuja drugačno izražanje vrednotnih stališč avtonomnim kot neavtonomnim osebnostim. Vrednote bi bilo treba iskati in identificirati zaradi spreminjanja smeri družbeno-civilizacijskega in osebnostnega razvoja. Še vedno delujemo pretežno v smeri nadomeščanja eksistencialnih vrednot zaradi skepticizma, nihilizma, pozitivistično-scientistične ali tehnokratsko-birokratske nevtralnosti z eksistenčnimi kot v smislu njihove avtonomnosti. Iskanje vrednot je v današ-

Ako bomo hoteli vzgojiti naraščaj za državo, bomo morali današnjo šolo, sosebno osnovno, postaviti na drugo podlago. Reforma osnovne šole ne sme zadevati samo mehanično tehničnih stvari, temveč treba bo dati popolnoma novega duha šoli. Vsi današnji reformni načrti, ki naravnost preplavljajo sodobno pedagoško literaturo, so brez učinka, ker ne zadevujejo glavnega zla, ki je enostranska utilitaristična metoda današnje šole. Ta šola je upoštevala samo eno stran človeka, njegov um, ratio; človek pa ima še drugo globljo stran v svoji duši, iracionalno, ganutje, iskrenost, ki jo povzroča neka tajna praznina (daimonion jo imenuje Platon). Ta sili človeka, da se v globočini svoje duše pretrese v sveti spoštljivosti in preporodi v novem duhu, ki je čisto nasproten od sebičnega računarstva. Tega novega duha daje človeku ideja, za katero se navduši in ki ga popolnoma prevzame. Postane mu življenska vsebina, ga prevladuje, vodi, da se ji popolnoma vda in žrtvuje za njo celo življenje. Ideja je skrivnost logosa, kdor je prošinjen po njej, postane idejni človek, ki se popolnoma razločuje od pojmovnega (racionalnega) človeka. Racionalni človek se človeku ideje, ki gori za dom, družino, rojstni kraj, narod in Boga, posmehuje, ker nima sam ideje v sebi. Racionalnemu človeku je idejni človek uganka, ali norec, ki ne išče predvsem racionalnih vrednoti, denarja. Zato je nespametno z racionalnim človekom disputirati o ideji, ker ne vé, o čem govoriš. Ker ideja ni racionalna, se ne da naučiti niti z najboljšimi metodami, tudi ne znanstveno dokazati, temveč le duševno vzbuditi.

njem poldivjem in po Klafkiju tudi v polizobraženem svetu tvegano, ker se le-te rade sprevrčajo v svoje nasprotje, zlasti kar se tiče denarne morale. Vsaka vrednota je omejena z nasprotno vrednoto ali z nevrednoto. To pomeni, da je tudi sama v sebi razcepljena. Vsaka orientacija je lahko od določene točke naprej dezorientacija. Poleg sentimentalne ljubezni do bližnjega in neuspešnih poskusov oblikovanja

'raja na Zemlji' obstajajo številni primeri odločanja za agresivnost, vojno in pekel. Socializem ni odpravil 'razdvojenega človeka', da bi morala kot posebna oblika zavesti postala nepotrebna. Človek, ki zato, ker ne hodi pokončno, še ni razvil potrebe po etičnosti kot splošni lastnosti medsebojnih odnosov in dejavnosti.

Iskanje vrednot terja problemsko zastavljen pouk etike. Že v polpreteklem obdobju so učenci radi iskali odgovore na etična vprašanja, čeprav so se nanašala pretežno na položaj in vlogo delavca. Medtem ko je bila socialistična morala predvsem delovno-poklicna oziroma javna, pa je postsocialistična tudi družinsko-zasebna. Socialistična morala je izhajala iz ateističnega humanizma, postsocialistična pa je tudi religiozna. V socialistični morali so služile kot vrednote politični cilji patriotizma, razumevanja med narodi, bratstva in enotnosti, neuvrščenosti, tovarištva, samoupravnega odločanja, v postsocialistični pa izstopajo vrednote partnerstva, sodelovanja in podjetništva. Določene vrednote so skupne, ker ni (ne)sebične morale brez občečloveškega merila.

Po učnem načrtu so cilji etike in družbe kompleksnejši in bolj interdisciplinarni kot cilji DMV. Učenci:

- spoznavajo temeljna znanja in pojme o človeku in družbi
- vrednotijo človeka kot samostojno, svobodno in odgovorno osebo na različnih področjih družbenega življenja
- spoznavajo in spodbudno sprejemajo občečloveške vrednote in temelje odnosov v neposrednem okolju, narodu, državi in širše
- pridobivajo osnove znanja o najpomembnejših verstvih sveta
- razvijajo kulturo dialoga in strpnost med ljudmi
- razvijajo miselne in vedenjske veščine in s tem lastne sposobnosti za orientacijo v družbi.

Konec monopolne ideologije prinaša več možnosti za izbiro vrednot in tudi etik. Zupančičeva (1991) meni, da so vrednotne orientacije slovenskih dijakov presenetljivo dobro povezane s smerjo njihovega šolanja. Tisti učenci, ki so usmerjeni v poklice, ki terjajo telesno delo, so materialistično usmerjeni kot tudi okupirani z zabavo in užitki. Naravoslovcem več pomeni stroka in razum, gimnazijcem pa človekoljubne vrednote.

⁶ V okviru projekta *Inovacije v osnovni šoli* (odgovorni nosilec: Dora Gobec) sem evalviral predmet etika in družba v OŠ na ciljni populaciji 15 osnovnih šol v Ljubljani in Celju s 518 učenci in 25 učitelji s pomočjo instrumentov ankete za učence in učitelje in intervjujev v letih 1991-93.

REZULTATI EMPIRIČNEGA DELA RAZISKAVE

Rezultati 'Raziskave o etiki v osnovni šoli'⁶ so po eni strani pokazali zadovoljstvo učencev in učiteljev s tem predmetom, po drugi pa še nekatere pomanjkljivosti, ki bi jih kazalo odpraviti s pomočjo nadaljnega usposabljanja učiteljev za ta predmet in šolske organizacije. Zaradi kompleksnosti in spremenljivosti družbene problematike moralne vzgoje je učitelj sam le težko kos nalogi poučevanja moralne vzgoje.

Nihče izmed učencev ni v odgovorih na anketna vprašanja zapisal, da bi si pri predmetu etika in družba želel več osebnih dolžnosti in odgovornosti. O seznanjanju s človekovimi svoboščinami in pravicami učenci nimajo svojega mnenja. Etika in družba naj bi po mnenju tistih učencev, ki nimajo predlogov za izboljšanje položaja ali pa si želijo še več ponazoritev, služila za reprodukcijo že vzpostavljenih razmerij. Nihče ni izrazil želje po etični vzgoji oz. po drugačnih vrednotah kot jih že sprejema. Le učitelji se zavedajo potrebe po boljši usposobljenosti. Interes mladih ni izrazito posvečen vrednotam imetja v nasprotju z vrednotami bivanja.

Udeleženci vzgojno-izobraževalnega procesa v šoli se večinoma ne zavedajo, katero etiko zastopajo. Vedeti moramo, da nastane etična samorefleksija pri mladostnikih dokaj pozno in da nimajo vsi enakih sposobnosti zanjo. Nekateri jo izrazijo, drugi pa ne. Izkazalo se je, da je v kulturno heterogenem okolju, kot so Nove Fužine, glavni cilj gojitev strpnosti. Ta cilj osnovna šola sama težko obvlada. Celoten sistem edukacije bi moral temeljiti na načelih demokratičnosti, avtonomnosti in enakih možnostih.

V šoli nastopa dilema etike kot poseben predmet ali kot sestavine vseh predmetov. Večina učiteljev meni, da naj bi bila etika prisotna tudi pri vsakem drugem šolskem predmetu. Alternativa DMV ali etika in družba je upravičena zaradi zamenjave političnega sistema v tranziciji, sicer pa je le alternativa znotraj določenega družbenega sistema morale. Nikjer ni dokumentirane konsenzualne ali uradne odločitve o tem, ali je vrlina priučljiva in če je, kako. Na področju etike/morale 'pro et contra' je veliko prepričanih in malo vednih. Moralna vzgoja se tematsko spreminja glede na vrednote, ki jih življenjske izkušnje postavljajo v negotovost ali jih spodbujajo.

Učitelji bi morali učence nenehno spodbujati k iskanju zdravega življenja, ki je vredno človeka. Prav zaradi razraščanja kriminala in deviantnih pojavov je ta naloga težja, vendar pa je toliko bolj nujna. Zato bi bilo treba vanjo vključiti teme iz mirovne vzgoje (problem agresivnosti, vojne, beguncev), dialoške in ekološke vzgoje. Tako v družini kot v osnovni in

srednji šoli pridobijo otroci in mladina premalo kulture dialoga. Moralna vzgoja vključuje tudi druge vrste vzgoje. Tako je še vedno premalo vseh vrst vzgoje⁷. Predmet 'etika in družba' skuša nadgraditi to, kar učenci dobijo že na nižji stopnji osnovne šole pri integriranem pouku, kot tudi različne vrste vzgoje. Ni še jasno, kako v okviru nove, ekološko-entropijske paradigme vzgoja za prihodnost integrira različne vrste vzgoje in kako se povezuje 'etika' z drugimi predmeti in cilji šole.

Iz intervjujev z učitelji ni bilo zaznati generacijskega konflikta. Na to možnost pa opozarjajo ankete, ki so jih med učenci izvedli učitelji, in odgovori učiteljev na vprašanje doseganja ciljev pri etiki. Učitelji bi lažje podajali znanje kot dvosmerno komunicirali, čeprav učenci želijo nasprotno. Dobra začetna podlaga za nadaljnji razvoj predmeta sta motivacija in zadovoljstvo učencev in učiteljev. Vendar je meja vsake inovacije v učiteljevi usposobljenosti in pripravljenosti za nadaljnje usposabljanje.

Predmet, ki se ne ocenjuje, ima pred predmeti, ki se ocenjujejo, več prednosti kot pomanjkljivosti. Že učenci razlikujejo med etiko kot predmetom, ki se ne ocenjuje, in etiko, ki se ocenjuje. Pouk etike, ki se ne ocenjuje, je sproščen, komunikativen in manj pisno preverjan. Le neznatna manjšina učencev meni, da naj bi se predmet ocenjeval z ocenami 'zelo uspešno', 'uspešno' in 'manj uspešno'. Nekateri učenci bi radi odločali tudi o programu zanimivih tem. Boljšo kakovost pouka bi dosegli v nekaterih primerih z disciplino pri poslušanju, spraševanju in odgovarjanju v razredu.

Kot se oblikuje celostno znanje, se oblikuje tudi celostna etična vzgoja s kritičnimi, argumentiranimi razpravami in uvidevanjem mnogoplastnosti etičnih dilem in vidikov pri izbiri situacijsko ustreznih vrednot. Določene vrednote se spoznavajo glede na drugačne in nasprotne vrednote in ustvarjanje pozitivnega imagea posameznika (učenca, učitelja itd.) in šole o sebi. Najtrajnejše je, če učenca educiramo v smislu širših znanstveno-etičnih ciljev, tako da se pokaže multifunkcionalnost določene vsebine in več vsebin za isti cilj/vrednoto. Sposobnosti etičnega presojanja in ravnanja se lahko razvijajo enostransko ali večstransko, pozitivno ali negativno pri močnih in šibkih osebnostih.

TEZE IN ODPRTA VPRAŠANJA:

- pouk etike je v (osnovni) šoli brez eksplicitnega (ali eksplicitnih) koncepta (konceptov)
- predvsem bo treba temeljito proučiti delikatno vprašanje, kako je mogoča moralno-etična vzgoja na znanstveni osnovi in ne (le) na ideološki kot doslej

⁷ Glej Svetina Janez (1992): **Znamenja časa in šola**, Radovljica, Didakta.

- obstaja terminološka neusklajenost etike, antropologije in aksiologije in drugih ved (npr. sociologije morale)
- neizpostavljanje vprašanja (in)kompatibilnosti različnih etik in zlasti odnosa med individualnimi etikami in družbeno-sistemijskimi moralami
- neizvedljivost obče etike in človekovih pravic
- neopredeljenost odnosa med moralo v šoli in družbi
- sredstva javnega obveščanja z nenehnim navajanjem negativnih in nemoralnih pojavov učinkujejo zastraševalno, ne pa etično spodbudno; takšno je tudi mnenje nekaterih učiteljev etike in družbe
- kako je mogoča integracija etike, prava, politike in gospodarstva
- etični pluralizem je treba razumeti kot kulturni pluralizem in tega znotraj etičnega kozmosa kot občečloveškega kozmosa (lat. *gens una sumus*!), ki je izveden iz zaščite človekovega zunanjega in notranjega okolja (vključno z ekologijo duha).

Bogomir Novak, doktor filozofije, raziskovalec na
Pedagoškem inštitutu Univerze v Ljubljani.

LITERATURA

- BEZENŠEK, Jana (et. al) (1991): **Etika in družba. Eksperimentalni priročnik**, Ljubljana, Primar.
- KIRN, Andrej (1992): **Ekološka (okoljska) etika**, ARAM, Agencija za razvoj, Maribor.
- KRAUS, Wolfgang (1983): **Nihilismus heute oder die Geduld der Weltgeschichte**, Paul Zsolnay Verlag, Wien, Hamburg.
- MACINTYRE, Alasdair (1993): **Kratka zgodovina etike**, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana.
- SCHWEIZER, Albert (1957): **Wege zur Humanität**, Reclam Verlag, Stuttgart.
- SVETINA, Janez (1992): **Znamenja časa in šola**, Didakta, Radovljica.
- ŠTER, Jože (1992): "Najurednejše", *Anthropos*, 1992/1-2, str. 52-67.
- TARMAN, Kazimir (et al.) (1994): **Človek in njegovo okolje, Celostno razumevanje okolja – izziv na pragu tretjega tisočletja**, Zbornik, Zavod za šolstvo in šport.
- ZUPANČIČ, Maja in JUSTIN, Janez (1991): **Otrok, pravila, vrednote, Otrokov moralni in socialni razvoj**, Didakta, Radovljica.